Riitta Oittinen

Koko totuus? Kääntämisen mahdollisuudesta ja mahdottomuudesta

Jatkan Janne Kurjen ja Pauli Pylkön aloittamaa keskustelua kääntämisestä ja sen mahdottomuudesta (*niin & näin* 4/2005 ja 1/2006). Osallistun keskusteluun oikeastaan vastoin parempaa tietoani, koska en ole lukenut keskustelun kohteena olevaa suomennosta F. W. J Schellingin teoksesta *Filosofisia tutkimuksia ihmisen vapauden olemuksesta ja muista aiheeseen liittyvistä kysymyksistä.*

Pyrin kuitenkin tuomaan keskustelua lähemmäs kääntämistä ja sen filosofiaa (sikäli kuin sanaa uskaltaa tässä yhteydessä käyttää). Toisaalta osallistun keskusteluun (filosofian) maallikkona, toisaalta kääntämisen asiantuntijana ja tutkijana. Minä myös opetan kääntämistä, ohjaan käännöstöitä ja käännän itse.[1]

Keskustelua seuratessani minua rasitti lähinnä se, että kääntämistä pidettiin selviönä eikä sitä purettu auki. Niin paljon kuin olenkin yhtä mieltä Kurjen kanssa, haluaisin kyseenalaistaa hänen väitteensä: "Kääntäjä käsittelee (kääntää) vain kieltä". Siitä lisää edempänä. Toinen kiinnostava piirre kummassakin tekstissä oli se, että filosofian kääntämisestä puhuttiin ikään kuin se olisi kaikkein vaikein kääntämisen ala. Onko näin?

Asian kirkastamiseksi kerron ensin omasta kääntämiskäsityksestäni. Sitten pohdin alkutekstin pyhyyttä, kotouttamisen ja vieraannuttamisen ongelmaa ja lukijan arvostamista. Lopuksi pohdin Kurjen ja Pylkön ajatuksia kääntäjän ja kääntämisen tutkijan näkökulmasta.

Valokuva: KJ

Kääntäminen dialogina

Minulle kääntäminen merkitsee uudelleenkirjoittamista uutta, uudenkielistä ja -kulttuurista kohdeyleisöä varten – koen näin käänsinpä sitten tietokirjallisuutta aikuisille tai kuvakirjoja lapsilukijoille. Kääntäminen on myös dialogista toimintaa, ihmisen puhetta ihmiselle.

Mihail Bahtinin ajatukset dialogisuudesta ja kaiken inhimillisen moniäänisyydestä kuvaavat hyvin myös käännösprosessia. Kääntämisessä oma ja vieras eli eri ihmisäänet, kulttuurit ja maailmat kohtaavat ajassa ja paikassa ja vaikuttavat toisiinsa (kääntäjät eivät siis käännä vain sanoja tai edes vain sanallista kieltä). Alkutekstin tai käännöksen sana ei koskaan "tapahdu" tyhjiössä, vaan muuttuu ja täydentyy vuorovaikutuksessa toisen sanan kanssa. Ihminen on yksilö, muttei kuitenkaan itseriittoinen, koska yksilöllisyys tuo muassaan myös rajoitteita: emme tajua maailmaa täsmälleen samalla tavoin kuin muut ihmiset. Koska ymmärrämme kaiken rajallisesti, tarvitsemme toisen ihmisen näkökulmaa, "täydennystä", jonka avulla käsityksemme maailmasta avartuvat.[2]

Kääntäjän luennalla ja kääntämisellä on aina jokin pyrkimys, kuten Hans J. Vermeer ja Katharina Reiss ovat todenneet.[3] Käännöksen pitää toimia tavoitteen (funktion, toimeksiannon) mukaan suunnitellussa tilanteessa, johon vaikuttavat konkreettisen kirjoituksen (ja kuvan, äänen) lisäksi koko tulkintatilanne ja kohdeyleisö ja sen odotukset. Kääntäminen ei ole viatonta vaan aina jossain mielessä tarkoitushakuista toimintaa, jopa manipulaatiota, korostaa André Lefevere.[4]

Lefeveren mukaan kääntäminen on vallankäyttöä, joka muuttaa yhteiskuntaa. Kirjallisuusinstituutio on järjestelmä, jossa on erilaisia vallankäyttäjiä, "portinvartijoita" ja "isäntiä". Portinvartijat ovat ammattilaisia, jotka vaikuttavat siihen, millaiset tekstit hyväksytään sisälle järjestelmään, mitä julkaistaan ja mitä arvostetaan. Heitä voivat olla esimerkiksi tutkijat, kriitikot ja kustannustoimittajat. He eivät kuitenkaan toimi tyhjiössä vaan vastaavat teoistaan "isännille", joita ovat muuan muassa poliittiset tai uskonnolliset instituutiot, sosiaaliset luokat ja tiedotusvälineet. Portinvartijoiden ja isäntien toimintaan vaikuttavat ideologia ja taloudelliset tekijät – ja kaunokirjallisuuden kääntämisen yhteydessä poetiikka, joka viittaa toisaalta kirjallisiin keinoihin (kirjallisuudenlajeihin, motiiveihin, hen-

”Minulle kääntäminen merkitsee uudelleenkirjoittamista uutta, uudenkielistä ja -kulttuurista kohdeyleisöä varten – koen näin käänsinpä sitten tietokirjallisuutta aikuisille tai kuvakirjoja lapsilukijoille. Kääntäminen on myös dialogista toimintaa, ihmisen puhetta ihmiselle.”

kilöhahmoihin, tilanteisiin, symboleihin) ja toisaalta siihen rooliin, joka kirjallisuudella on yhteiskunnassa.

Kääntämisessä on kyse myös osista ja kokonaisuuksista. Kääntäjä lähtee analyysissään liikkeelle luentansa pohjalta kohti yksittäisiä ratkaisuja, merkkejä, joihin kaikkiin käännöksen viestinnällinen tehtävä vaikuttaa. Jokaisella tekstillä on kunkin yksilöllisen tilanteen mukainen suhde todellisuuteen, johon vaikuttavat niin yksilölliset luennat kuin kulttuuritaustatkin. Lukija lukee tekstejä historiallisena olentona: hänellä on omat lähtökohtansa ja ennakkokäsityksensä, ja hän jäsentää tekstin rakenteita lukiessaan. Lukijan toiminta viittaa myös tulevaisuuteen: hän lukee ja kirjoittaa tekstejä uudelleen.

Kääntäminen on myös normien säätelemää toimintaa: eri aikoina vallitsee erilaisia käsityksiä siitä, mikä on ns. hyvä kääntämistapa. Normit taas perustuvat yhteiskunnassa vallitseviin arvoihin, jotka heijastuvat kääntäjän käsityksiin kääntämisestä ja tulevasta lukijasta. Kaikki tämä vaikuttaa siihen, miten kääntäjä sanansa asettaa ja kuinka paljon hän asioita selittää.[5]

Alkutekstin pyhyys

Tekstit ja kääntäjät elävät monenlaisten auktoriteettien ristipaineessa. Pylkön ja Kurjen keskustelussa nouseekin esille alkutekstin auktoriteettiasema, ajatus alkutekstin pyhyydestä. Joskus kääntäjät korostavatkin oman asemansa alisteisuutta, sitä ettei teoksia voi kääntää kuin yhdellä ainoalla tavalla. Jukka Kemppinen kuvasi 80-luvulla, miten hyvän käännöksen lukija ajattelee: ”juuri noin, täsmälleen, toisin sitä ei voisi tehdä”.[6] Tällä tavoin alkutekstistä tulee pyhää jumalan sanaa, jota ei saa tulkita eikä ymmärtää (väärin). Ylhäisen etäistä alkutekstiä ei saa ottaa haltuun – ellei ole armoitettu auktoriteettilukija, sitä ei ole ”lupa” ymmärtää itse. Syntyvä käännös ei näin kurotukaan kohti lukijoitaan vaan takaisin kohti kirjailijaemonsa helmaa. Näin käännös jää aina toiseksi: se on korvike, joka ei voi koskaan yltää samaan kauneuteen ja kirkkauteen kuin alkuteksti. (Vrt. Platonin *idea*.)

Pauli Pylkkö kuvailee Schellingin teosta ja sen kääntämistä: alkuteos *Ihmisen vapaudesta* on tabu, jonka ”herkkää seittiä” ei kääntäjä saa rikkoa. Silti Schellingkin toimi, kirjoitti ja ajatteli intertekstuaalisessa ja interkulttuurisessa ympäristössä, ja varmasti hänkin luki joskus käännöksiä. Kuten Kurki osuvasti sanoo, tekstit haluavat tulla luetuiksi – uskoakseni näin on myös Schellingin kirjoitusten kohdalla.

Pyhien tekstien, kuten *Raamatun* ja jopa lakitekstien ja EU-tekstien, kääntäminen on hyvä esimerkki siitä, mitä tapahtuu, kun käännetään alkutekstille alisteisesti eikä tekstin käyttöä ja kohdeyleisöä oteta huomioon. Luterilainen kirkko, EU ja muut instituutiot sekä niiden edustajat (papit, lainoppineet, opettajat ja tutkijat) tulkitsevat tietämättömille tekstejä ja esittävät niistä oikean tulkintansa. Tällainen asennoituminen kertoo lukijan ja ns. suuren yleisön halveksunnasta.

Kotouttaminen ja vieraannuttaminen

Selittäminen ja selittämättä jättäminen on keskeinen osa kääntämistä ja tätäkin keskustelua. Kyseessä on alkutekstin pyhyyden lisäksi kohdekulttuuristen lukijoiden kyky sietää vierautta, joka taas liittyy *kotouttamisen* ja *vieraannuttamisen* ongelmaan. Kääntäjä voi tuoda teoksen lähemmäs kohdekielistä yleisöä (kotouttaa) tai pitäytyä selittämästä outoja ilmiöitä ja jättää tekstiin sumeutta (vieraannuttaa).

Kääntäminen on tietenkin aina jossain määrin kotouttavaa – vaihdetaanhan siinä ainakin kieli toiseen. Kotouttaessaan kääntäjä voi valita oletettavasti tuttuja sanoja tai sujuvoittaa virkerakenteita. Kotouttamista on sekin, että valitaan kustannettaviksi sellaisia teoksia, jotka asettuvat luonnostaan osaksi kohdekielistä kirjallisuutta. Toisaalta käännöksen pyrkimyksenä voi olla vieraannuttaminen, alkuperän näkyminen. Kääntäjä voi jättää tekstiinsä outoja sanoja ja vieraita termejä,

kulttuuritapoja tai piirteitä. Vieraannuttava teksti voi olla jopa tahallisen kankeaa tai sujumatonta kieltä, jolloin halutaan korostaa käännöksen vierasta alkuperää.

1990-luvulla Lawrence Venuti nosti kotouttamisen ja vieraannuttamisen uudestaan keskusteluun erityisesti käännöstieteessä. Hänen mukaansa kääntäjän tai kustantajan tulisi tehdä kääntämisestä näkyvää toimintaa: käännös pitää laatia niin, että lukija tunnistaa sen käännökseksi. Venutin mukaan länsimaissa vallitsee tätä nykyä kotouttamisen ihanne – kriitikot kiittävät, jos kääntäjän teksti on sujuvaa. Ihanteena on käännetty teksti, joka ei vaikuta käännökseltä. Näin kotouttava kääntäminen olisikin väkivaltaa lähdekielistä kulttuuria ja kirjallisuutta kohtaan. Käännöksen ei siis Venutin mukaan pitäisi asettua osaksi kohdekielistä kirjallisuutta vaan asettua vastarintaan ja tuoda kohdekieleen ja -kulttuuriin jotain uutta ja ristiriitaistakin.[7]

Venutin sinänsä kiinnostavissa ajatuksissa on kuitenkin ongelmallista se, että hän unohtaa lukijan osan. Lukijat lukevat kirjoja nauttiakseen tai oppiakseen uutta eivätkä välttämättä halua kompastella outoihin lauserakenteisiin. Kovin mutkallinen, ei-suomalainen tyyli saattaa vieraannuttaa lukijan niin ettei hän halua lukea kirjaa ollenkaan. Ja ellei tekstistä tule ymmärrettävää, miksi ryhtyä lainkaan kääntämään?

Kotouttaminen ja vieraannuttaminen eivät olekaan sinällään suositeltavia tai varottavia – tai edes toisiaan pois sulkevia – strategioita, vaan niiden käyttö riippuu aina tilanteesta ja asiayhteydestä.

Lukijan arvostaminen

Samoin kuin kirjailija ei lopulta kykene kontrolloimaan lukijoidensa ja kääntäjiensä reaktioita, samoin ei kääntäjäkään voi hallita tulevia lukijoitaan. Tekstit elävät elämäänsä kirjoittajastaan irrallaan, eikä lopullinen merkitys ole edes kääntäjän taskussa. Alkuteksti ja sen kirjoittajan ajatusmaailma ovat lähtökohtia, mutta päätepiste – sekin väliaikainen – on aina ennalta arvaamaton ja jossain muualla.

Kun itse ryhdyn kääntämään, mietin aluksi, mitä, miksi ja kenelle käännän. Mietin, onko tuleva lukijani esimerkiksi alan tutkija vai vasta alalle pyrkivä opiskelija. Kääntäjän on tärkeä pohtia, mitä käännöksen lukijat odottavat ja millaiset heidän taustatietonsa ovat. Tietenkään emme voi etukäteen tietää edes yhtä saati kaikkia todellisia lukijoita, mutta tällainen pohdinta on tarpeen: se antaa tulkinnalle kehyksen ja johdonmukaisuutta.

Termien kääntäminen ja niiden avaaminen tai avaamatta jättäminen on keskeinen osa tieteellisen (ja usein kaunokirjallisenkin) tekstin kääntämistä. Minusta ei siis ole lainkaan yhdentekevää, "jättääkö esimerkiksi Heidegger-suomentaja *Seininsa* suomentamatta", kuten Pylkkö Kurjelle veistelee. Jos kääntäjä jättää termin ns. kääntämättä, senkin pitää olla harkinnan tulos ja tietoinen ratkaisu. Termien kääntämisen pitää olla yhdenmukaista ja loogista.

Olen kääntänyt myös oman alani, käännöstieteen, tekstejä, ja siinä olen kokenut todella olevani paljon vartijana, koska työni vaikuttaa omalta osaltaan siihen, millaiset käännöstieteelliset termit alan suomenkieliseen diskurssiin vakiintuvat. Ratkaisut ovat usein vaikeita. Olen esimerkiksi joutunut miettimään sitä, onko jokin muuten toimiva suomenkielinen sana terminä epätarkka tai liian kapea-alainen. Olen myös joutunut, esimerkiksi Deborah Cameronia suomentaessani, ratkaisemaan, keitä asiantuntijoita kuunnella – asiantuntijatkaan eivät ole asioista yhtä mieltä. Toisaalta lukijan ymmärryskykyä ei saa aliarvioida; toisaalta taas hankala terminologia ja mutkikas kieli saattavat etäännyttää lukijan. Tietenkin kääntäjän tulee tuntea kunkin alan vakiintunut terminologia (tai ottaa siitä selvää). Ei siis vielä riitä, että kääntäjä itse elää sujuvasti omien sanojensa kanssa.

Muutenkin kääntäjä joutuu tekemään käännöksen lukijaan vaikuttavia suuria ratkaisuja, jotka koskevat tyyliä, kielen sujuvuutta, vaikeusastetta, nimien kirjoitusasua, lausekenteen ja välimerkkien käyttöä – luettelo on loputon. Esimerkiksi eri kielillä on eri keinot ilmaista samoja asioita: välimerkit, kuten puolipiste, toimivat eri tavoin vaikkapa suomen ja englannin kielissä. Kääntäessä emme voikaan pelkästään vaihtaa vieraan kielen sanoja suomen kielen sanoiksi.

Koko totuus?

Kurjen ja Pylkön keskustelun ytimessä on minusta ymmärrettävyys ja ymmärrettäväksi tekeminen – tai tekemättä jättäminen. Toisin sanoen kirjoituksissa pohdittiin, tarvitseeko suomentajan ottaa käännöksen lukija huomioon eli pitääkö termejä avata ja pitääkö kääntäjän noudattaa suomen vai alkutekstin virkerakenteita. Kirjoittajat miettivät myös, ainakin rivien välissä, sitä, missä määrin alkuteoksen kirjoittajan ja kohdekielisen lukijan edut ovat ristiriidassa. Mutta ovatko ne todella? Eikö ole aika yleistä, että kirjoittajat (filosofeja tai eivät) kaipaavat teksteilleen lukijoita?

Pylkkö korostaa venutilaista näkemystä äärimmäisyyksiin asti ja suorastaan halveksuu suomalaista ja suomenkielistä lukijaa, koska tällä ei ole "kieltä ja perinnettä, mille kääntää". Kotouttaminen olisi suoranainen rikos Schellingiä kohtaan. Niin ikään Pylkön mukaan suomen kirjakieli on liian kehittymätöntä, jotta sille voisi todella kääntää sellaisista sivistyskielistä kuten saksasta. En suinkaan kannata sitä, että kaikesta käännetystä tekstistä pitää tehdä valmiiksi jauhettua, mutta toisaalta jos kääntäjä unohtaa täysin tulevat lukijansa, varsin moni lukija kääntää käännökselle selkänsä. Pylkön näkemys on myös elitistinen: eivät kaikki maailman ihmiset puhu kaikkia maailman kieliä – jotkut onnettomat eivät osaa edes saksaa.

Sille ei siis mahda mitään, että lukijat lukevat ja ymmärtävät tekstejä omalla tavallaan ja omista lähtökohdistaan. Bomaninkin suomennosta luetaan ja ymmärretään eri tavoin. Siitä huolimatta Pylkkö asettaa omat näkemyksensä teoksista, kielistä, kulttuureista jne. auktoriteetin asemaan

”Kun itse ryhdyn kääntämään, mietin aluksi, mitä, miksi ja kenelle käännän. Mietin, onko tuleva lukijani esimerkiksi alan tutkija vai vasta alalle pyrkivä opiskelija. Kääntäjän on tärkeä pohtia, mitä käännöksen lukijat odottavat ja millaiset heidän taustatietonsa ovat. Tietenkään emme voi etukäteen tietää edes yhtä saati kaikkia todellisia lukijoita, mutta tällainen pohdinta on tarpeen: se antaa tulkinnalle kehyksen ja johdonmukaisuutta.”

vähän samaan tapaan kuin vuonna 1988 Esko Almgren Ajankohtaisessa kakkosessa. Ohjelmassa Almgren piti Scorsesen elokuvaa *Kristuksen viimeinen kiusaus* Jumalaa pilkkaavana ja kristillisiä arvoja sekä *Raamattua* loukkaavana. Hänen mielestään *Raamatun* sanaa ei voi tulkita, vaan *Raamattu* on ”koko totuus, jota ei voi jatkaa mielikuvituksella”. Almgrenin tapaan Pylkkö objektivoi, yleistää ja ylevöittää omat mielipiteensä.

Pylkön tekstiä lukiessani jäin miettimään, kertooko mutkallinen kirjoitustyyli mutkallisesta asiasta vai onko kyse pelkästään kyvyttömyydestä ilmaista asia selvästi. Onko tarkoituskaan puhua muiden kuin oman itsen kanssa? Onko Pylkön teksti siis sananhelistelyä, jonka joukkoon ajatus hukkuu? Ainakin kaipasin tekstiin lisää argumentointia, kuten seuraavassa:

> ”Ei ole olemassa suomalaista filosofiaa. Ei siis ole olemassa suomenkielistä filosofiaa, suomalaista filosofista kieltä eikä suomalaista filosofista perinnettä. Tästä seuraa heti, ettei saksalaista filosofiaa voida kääntää tai tulkita suomeksi.”

En löytänyt väitteille pitäviä perusteluja. Asettuuko kirjoittaja siis lukijansa yläpuolelle, vai olenko minä vain tyhmä lukija? Ainakin Pylkkö sortuu kieli- ja kulttuurirasismiin. Hän kritisoi Kurjen ajatuksia, joiden mukaan kääntäjän tulee ”kunnioittaa suomea” ja ”luoda suomea” ja syyttää Kurkea rimpuilusta ”eurooppalaisen metafysiikkaverkon silmissä”. Pylkön mukaan Suomi on periferia, jonne ei kannattaisi suuria ajatuksia tuoda. Kysynkin kerran vielä: miksi kannattaa kääntää ollenkaan?

Oli paljon muitakin seikkoja, joita en ymmärtänyt: mitä ovat ”indoeurooppalaisten kielten rakenne” ja ”indoeurooppalainen syntaksi”? Entä mitä merkitsee ”pidginrakenne”? Pylkön ajatuskuvioita en tajunnut, mutta minusta termi sopisi mainiosti viittaamaan juuri sellaiseen kääntämiseen, jossa tekstin tyylilliset ja kielelliset seikat ovat sekaisin eli jossa on samassa taikinassa saksaa ja suomea. Juuri tätä Kurki kirjoituksessaan osuvasti arvostelee.

Kuten edellä käy ilmi, olen monesta seikasta yhtä mieltä kuin Kurki. Hänen teesinsä ovat minusta fiksuja ja selväjärkisiä, joskin kakkosteesin kohdalla mietin, miksi ihmeessä joutuisimme luopumaan ”kääntämisen imperatiivista filosofisten käsitteiden imperatiivin edessä”. Ristiriitaa syntyy vain silloin, jos latistamme kääntämisen samuuden tuottamiseksi. Toisaalta olen hyvin eri linjoilla kuin Pylkkö, jonka kohdalla peräänkuulutan ainakin kääntäjän etiikkaa ja kustantajan vastuuta.

Lopuksi nostan esille kaksi seikkaa. Pylkkö ja Kurki käsittelevät kumpikin filosofisia kirjoituksia lähinnä tieteellisinä teksteinä tai asiateksteinä. Usein filosofiset kirjoitukset ovat kuitenkin kaunokirjallisuutta tai ainakin sisältävät kaunokirjallisia piirteitä. Esimerkiksi tästä käy Juhani Sarsilan taidokkaasti suomentama A. M. S. Boëthiuksen *Filosofian lohdutus*, jossa on monenlaisia kaunokirjallisia piirteitä kuten dialogia, runoja ja lauluja.

Toinen minua harmittanut seikka on se, miten Pylkkö ja Kurki korostavat filosofian kääntämisen ylivertaisuutta ja mahdottomuuttakin. Voisivatko kirjoittajat täsmentää, millä kriteereillä Schellingin kääntäminen on Sendakin kuvakirjojen kääntämistä vaikeampaa tai arvokkaampaa?

Viitteet

1. Ks. Oittinen 1997, 2000, 2004 ja Oittinen & Mäkinen 2001.
2. Bahtin 1990: 22-23.
3. Reiss & Vermeer 1986, 67-68.
4. Lefevere 1992.
5. Ks. esim. Chesterman 1997 ja 2001, Toury 1995.
6. Kemppinen 1988, 27.
7. Ks. Venuti 1992, 4 ja 1998.

Kirjallisuus

Almgren, Esko, 1988, Ajankohtainen kakkonen, TV2, 15.9.1988.

Bahtin, Mihail (Bakhtin, Mikhail), *Art and Answerability. Early Philosophical Essays by M. M. Bakhtin.* Toim. Michael Holquist ja Vadim Liapunov. Engl. Vadim Liapunov ja Kenneth Brostrom. Austin, University of Texas Press 1990.

Boëthius, A. M. S., *Filosofian lohdutus.* Suom. Juhani Sarsila. Tampere, Vastapaino 2001.

Chesterman, Andrew, *Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory.* Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins 1997.

Chesterman, Andrew, ”Kääntäminen teoriana”. Teoksessa Oittinen & Mäkinen (toim.) 2001, 341–348.

Kemppinen, Jukka, *Lukija* 1/1988.

Lefevere, André, *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame.* London and New York, Routledge1992.

Oittinen, Riitta, *Liisa, Liisa ja Alice.* Tampere, Tampere University Press 1997.

Oittinen, Riitta, *Translating for Children.* London and New York, Garland 2000.

Oittinen, Riitta & Pirjo Mäkinen (toim.), *Alussa oli käännös.* Tampere, Tampere University Press 2001.

Oittinen, Riitta, *Kuvakirja kääntäjän kädessä.* Helsinki, Lasten Keskus 2004.

Reiss, Katharina & Hans J. Vermeer *Mitä kääntäminen on? Teoriaa ja käytäntöä.* Toim. ja suom. Pauli Roinila. Helsinki, Gaudeamus 1986.

Toury, Gideon, *Descriptive Translation Studies and Beyond.* Amsterdam and Philadephia, John Benjamins 1995.

Venuti, Lawrence, *The Invisibility of the Translator. A History of Translation.* London and New York, Routledge 1995.